

Повітряна війна і література

Цюрихські лекції

Приємне вилучення
є захисним рефлексом
кожного експерта.

Станіслав Лем
«Уявна величина»

I

Сьогодні важко скласти навіть більш-менш задовільне уявлення про масштаби руйнування німецьких міст в останні роки Другої світової війни та ще важче розмірковувати про пов'язаний із цим руйнуванням жах. І хоча зі звіту союзників *Strategic Bombing Surveys*¹, даних Федерального відомства статистики та інших джерел відомо, що лише Королівські повітряні сили Великої Британії здійснили 400 000 вильотів та скинули над ворожою територією

¹ Звіти про стратегічне бомбардування (англ.). — Прим. пер.

Kammererstraße: Kein Haus überstand das Inferno

мільйон тонн бомб, що зі 131 міста, які зазнали масованого бомбардування, а часом і повторного, деякі були буквально стерті з лиця землі, що приблизно 600 000 цивільних у Німеччині стали жертвами повітряної війни, що було знищено три з половиною мільйони квартир, що на кінець війни бездомними були сім з половиною мільйонів осіб, що на кожного мешканця Кельна припадало 31,4, а на кожного дрезденця — 42,8 кубічних метрів щебеню, ми однаково не знаємо, що все це насправду означає². На той момент абсолютно виняткова в історії операція винищення увійшла до анналів нації, що формувалася заново, лише у вигляді розпливчастих узагальнень і, здається, майже не залишила больового сліду в колективній свідомості, значною мірою була усунута з ретроспективного досвіду потерпілих, а в дискусіях про внутрішній стан нашої країни ніколи не відіграла якоїсь суттєвої ролі, ніколи, як пізніше зазначив

² Пор.: Н. Glaser, 1945 — *Ein Leserbuch*, Frankfurt a. M., 1995, с. 18 і наст., а також Sir Charles Webster, Noble Frankland, *The Strategic Air Offensive Against Germany*, Her Majesty's Stationary Office 1954–1956, особливо том IV, де в додатках зібрані статистичні дані та документи.

Александр Клуґе, не стала загальнодоступним шифром¹ — все це доволі парадоксально, якщо зважити на те, скільки людей із дня у день, із місяця в місяць, із року в рік потерпали від цієї кампанії та як довго вони стикалися з реальними, гнітючими наслідками, що висотували з людини (як можна гадати) будь-яке позитивне відчуття життя. Попри просто неймовірну енергію, з якою після кожного нальоту люди кидалися до відновлення більш-менш придатних умов існування у таких містах, як, наприклад, Пфорцгайм, що тільки під час одного нальоту вночі 23 лютого 1945 року втратило третину свого 60-тисячного населення, навіть після 1950 року на горах щебеню стояли дощані хрести. А той жахливий сморід, який описує Дженет Фленнер у березні 1947 року, що з першого ж весняного потепління пробуджувався у розверзлій порожнечі варшавських підвалів², безперечно, зразу по війні ширився також і серед німецьких міст. Проте в сенсоріум тих, хто вижив і залишився на місці катастрофи, він вочевидь не проник. Люди пересувалися

¹ Пор.: A. Kluge, *Geschichte und Eigensinn*, Frankfurt a. M., 1981, с. 97.
² Enzensberger, *Europa in Trümmern*, Frankfurt a. M., 1990, с. 240.

Schöner und breiter erstand sie wieder

вулицями «посеред жахливих руїн, — пише Альфред Деблін із південно-західної Німеччини у датованій кінцем 1945 року нотатці, — так ніби нічого й не трапилось... і місто виглядало так завжди»³. Зворотним боком такої апатії було проголошення нового початку, незаперечного героїзму, з яким не гаючи часу слід було розпочати роботи з реорганізації та розчищення. У брошурі, присвяченій місту Вормс 1945–1955 років, сказано: «Наразі потрібні незламні люди, чисті у своїх вчинках та прагненнях. І навіть у майбутньому майже всім доведеться роками залишатися в авангарді відбудови»⁴. У тексті, написаному на замовлення міської адміністрації таким собі Віллі Руппертом, подано численні фотографії, а серед них — дві світлини Кеммерер-штрассе, відтворені тут. Отже, це тотальне руйнування виглядає не як жахливий кінець колективного збочення, а як, так би мовити, перший етап успішної відбудови. Після закінчення розмови з керівництвом фірми *IG-Farben* у Франкфурті, що

³ *Ibid.*, с. 188.

⁴ Willi Ruppert, ... *und Worms lebt dennoch*, Wormser Verlagsdruckerei, б.р.

проходила у квітні 1945 року, Роберт Томас Пелл висловлює свій подив щодо німців, до чиїх заяв про намір «відродити свою країну й зробити її сильнішою та могутнішою, ніж вона була в минулому»¹ дивним чином домішується співчуття до самих себе, підлабузницьке самовиправдання, почуття ображеної невинності та затятість. Врешті свій намір вони таки здійснили, що легко можна побачити на поштівках, які подорожні Німеччиною можуть придбати в газетних кіосках Франкфурта й розіслати їх із метрополії на Майні по всьому світу. Тепер уже легендарна й у певному сенсі справді гідна подиву відбудова Німеччини, яка після завданих противниками руйнувань дорівнювала поетапній другій ліквідації власної передісторії, — адже через необхідність розгортання величезного фронту робіт та створення нової, безликої реальності вона наперед мала покласти край будь-яким спогадам про минуле, — спрямовувала населення винятково на майбутнє та зобов'язувала його до мовчання про все те, що з ним трапилося. Німецькі свідчення про час, віддалений від нас менше ніж на тривалість одного людського життя, на диво мізерні й розпрошені, тож доволі показово, що у збірці репортажів «Європа в руїнах», опублікованій 1990 року Гансом Магнусом Енценсбергером, були представлені тільки іноземні журналісти й письменники з творами, які до того часу в Німеччині майже не брали до уваги. Нечисленні тексти, написані німецькою мовою, належать колишнім емігрантам або авторам, які стоять дещо осторонь, на кшталт Макса Фріша. Ті, хто залишились в країні, охоче говорили про себе, як-от Вальтер фон Моло та Франк Тісс у згубній суперечці з Томасом Манном, і не забували нагадати, що в тяжку

¹ Enzensberger, op. cit., c. 110.

Frankfurt am Main

FRANKFURT – GESTERN + HEUTE

годину вони залишалися на батьківщині, тоді як інші відсиджувалися на почесних місцях в Америці. Проте вони цілковито утрималися від коментарів про перебіг та кінець руйнування, очевидно, також через острах, що реалістичні описи дискредитують їх перед окупаційною владою. Всупереч загальній думці, сучасний дефіцит спогадів не надолужила й повоєнна література, яка свідомо створювалася з 1947 року й від якої варто було сподіватися принаймні

часткового розкриття істинного стану речей. Поки стара гвардія так званої внутрішньої еміграції була заклопотана переважно тим, щоб створити собі нове реноме, та, як зауважує Енценсбергер, у нескінченно заплутаних абстракціях присягалася ідеям свободи та гуманістичній європейській спадщині¹, молодше покоління авторів, які щойно повернулися на батьківщину, було так зациклене на власних спогадах про війну, котрі щоразу сповзали в сентиментальність та сльозливість, що, здавалося, майже не помічало повсюдно видимі жахи того часу. Навіть часто згадувана «література руїн», яка програмно проголошувала непідкупність свого погляду та, за визнанням Гайнріха Белля, насамперед мала на меті розповісти про те, «що ми... застали, повернувшись додому»², за ближчого ознайомлення виявляється вже налаштованою на індивідуальну та колективну амнезію і, вочевидь, є керованою несвідомими процесами самоцензури, покликаними завуалювати світ, який годі було звести до якогось спільного знаменника. Істинний стан матеріальної та моральної руїни, у якому перебувала вся країна, не годилося описувати через наявність мовчазної угоди, рівною мірою обов'язкової для всіх. Таким чином, похмурі аспекти вирішального акту руйнування, пережитого переважно більшістю німецького населення, залишалися чимось на кшталт ганебної родинної таємниці, на яку наклали табу і в якій людина, напевне, не наважувалася зізнатися навіть самій собі. З усіх літературних творів, написаних наприкінці 1940-х років, власне, тільки роман Гайнріха Белля «Янгол мовчав»³ дає приблизне уявлення про глибину жаху,

1 Ibid., с. 11.

2 H. Böll, *Hierzulande*, München, 1963, с. 128.

3 H. Böll, *Der Engel schweig*, Köln, 1992.

що тоді загрожував заволодіти кожним, хто по-справжньому хотів роззирнутися серед руїн. Під час читання цього роману зразу стає ясно, що ось така, просякнута непозбутньою печаллю оповідь, очевидно, не годилася для тогочасних читачів, принаймні так вважало видавництво та, здається, і сам Белль, саме тому роман був опублікований лише 1992 року, тобто з п'ятдесятирічним запізненням. Та й справді, сімнадцятий розділ роману, у якому описується агонія пані Гомперц, сповнений такого радикального агностицизму, що навіть сьогодні подужати його не так легко. Злипла в грудки темна кров на сторінках цього розділу ривками випорскується з рота вмирущої, заливає їй груди, бруднить простирадла, стікає з ліжка на підлогу, де розпливається великою калюжею; ця подібна до чорнила і, як підкреслює сам Белль, дуже темна кров є символом спрямованої проти волі до виживання *acedia cordis*⁴, отої бляклої, нездоланної депресії, у яку, власне, мали би впасти німці, зіткнувшись із таким кінцем. Окрім Гайнріха Белля лише поодинокі автори, як-от Герман Казак, Ганс Еріх Носсак, Арно Шмідт та Петер де Мендельсон, наважилися порушити табу на зовнішню та внутрішню руїну, хоча, як згодом буде видно, зробили це переважно в доволі сумнівний спосіб. І коли в наступні роки фахівці з воєнної та локальної історії почали документувати загибель німецьких міст, нічого не змінилося в тому, що картини цього жахливого періоду нашої історії по-справжньому так ніколи й не ступили за поріг національної свідомості. Усі ці напрочуд незворушні до предмета свого дослідження компіляції, які здебільшого публікувалися в більш чи менш віддалених місцях — скажімо, «Вогненна буря над Гамбургом» Ганса Брунсвіґа, що вийшла друком 1978 року

4

Душевна зневіра (лат.). — Прим. пер.

у штутгартському видавництві *Motorbuch Verlag*, — слугували насамперед санації або усуненню знання, несумісного зі здоровим глуздом, але жодним чином не були спробою краще зрозуміти дивовижну здатність до самоанестезії, яку демонструє спільнота, що вийшла з війни на знищення нібито без особливої психічної шкоди. Майже повна відсутність глибших порушень у душевному житті німецької нації приводить до висновку, що нове федеративно-республіканське суспільство передоручило досвід, здобутий у часи його передісторії, досконало задіяному механізмові витіснення, який, з одного боку, дозволяє йому фактично визнавати те, що це суспільство постало з абсолютної деградації, а з іншого боку — цілковито вимкнути все це зі сфери своїх почуттів, ба більше, оголосити черговою славною сторінкою в переліку того, що вдалося цілковито уникнути без жодної ознаки внутрішньої слабкості. Енценсбергер наголошує на тому, що годі збагнути «загадкову енергію німців», «якщо відмовляєшся сприймати те, що вони піднесли свій дефект до рівня чесноти». «Безпам'ятство, — пише він, — було умовою їхнього успіху»¹. Адже до передумов німецького економічного дива належать не лише велетенські інвестиції плану Маршалла, початок Холодної війни, руйнування застарілих промислових комплексів, здійснене з безпощадною ефективністю ескадрами бомбардувальників, але також покірлива трудова мораль, засвоєна в тоталітарному суспільстві, здатність до логістичних імпровізацій, характерна для скутої зусібіч економіки, досвід використання іноземної робочої сили та, врешті-решт, оплакувана лише небагатьма втрата великого історичного тягаря, який у 1942–1945 роках згорів у пожежах разом із

¹ Enzensberger, op.cit., с. 20 і наст.

багатовіковими житловими та комерційними будівлями в Нюрнберзі та Кельні, Франкфурті, Аахені, Брауншвайзі та Вюрцбурзі. Такими були більш-менш очевидні фактори генези німецького економічного дива. Проте каталізатор тут був суто нематеріального плану: донині невичерпаний потік психічної енергії, джерелом якого є збережена всіма таємниця вмурованих у підвалини нашої державності трупів; таємниця, яка зв'язала німців у повоєнні роки та зв'язує й дотепер значно міцніше, ніж їх будь-коли зв'язувала якась позитивна мета, спрямована, наприклад, на встановлення демократії. Можливо, не буде помилкою нагадати про ці обставини саме тепер, коли вже двічі провалений загальноєвропейський проєкт вступає в нову фазу і сфера впливу німецької марки — історія має властивість повторюватися — розширюється достатньо близько до меж тих теренів, які в 1941 році окупував вермахт.

Питання, чи був і чим був виправданий план необмеженої бомбової війни, підтриманий 1940 року угрупованнями повітряних сил Великої Британії, а з лютого 1942 року реалізований за використання неймовірного обсягу людських та воєнно-промислових ресурсів, наскільки мені відомо, у десятиріччя після 1945 року в Німеччині жодного разу не ставало об'єктом відкритих дискусій. І не було цих дискусій насамперед тому, що для народу, який знищив і закатавав до смерті мільйони людей в таборах, було неможливим вимагати від держав-переможниць інформації про воєнно-політичну логіку, яка диктувала руйнування німецьких міст. Не можна відкидати й того, що чимало потерпілих від повітряних нальотів, як на це, наприклад, натякає Ганс Еріх Носсак у своїй розповіді про загибель Гамбурга,

попри всю безсилу та запеклу лють перед очевидним божевіллям, сприймали велетенські пожежі як справедливу кару, ба навіть як акт відплати вищих сил, із якими годі сперечатися. За винятком повідомлень у нацистській пресі та на державному радіо, де постійно в тому самому ключі передавали про садистські терористичні нальоти і про варварських повітряних гангстерів, надзвичайно рідко хтось взагалі нарікав на багаторічну руйнівну кампанію союзників. З німим зачаруванням, як повідомляють найрізноманітніші джерела, німці дивилися на катастрофу, що розгорталася перед ними. «Було не на часі, — як пише Носсак, — займатися дріб'язковими розрізненнями, як-от визначенням різниці між ворогом і другом»¹. На противагу переважно пасивній реакції німців на руйнування їхніх міст, яке вони сприймали як невідворотний фатум, у Великій Британії ця програма руйнування з самого початку стала предметом гострих суперечок. Не лише лорд Солсбері та Джордж Белл, єпископ Чичестера, неодноразово й надзвичайно наполегливо заявляли в Палаті лордів і перед широкою громадськістю, що стратегія атак, спрямованих насамперед проти цивільного населення, не може бути виправдана ні з погляду воєнного права, ні з погляду моралі, і навіть відповідальні особи воєнного істеблїшменту розійшлися у своїх оцінках щодо такого способу ведення війни. Постійна амбівалентність в оцінці цього нищівного побоїща стала ще виразнішою після беззастережної капітуляції. Що більше в Англії почало з'являтися повідомлень і фотографій про наслідки масованих бомбардувань, то далі зростало несприйняття речей, які там, так би мовити, наосліп накоїли союзники. «In the safety of peace, — пише Макс

¹ «Der Untergang» в: H. Nossack, *Interview mit dem Tode*, Frankfurt a. M., 1972, с. 209.

Hastings, — the bombers' part in the war was one that many politicians and civilians would prefer to forget»². Навіть історична ретроспектива не внесла ясність у цю моральну дилему. В мемуарній літературі тривали чвари різних фракцій, а оцінки істориків, які заявляли про об'єктивну зваженість своїх висновків, коливалися від захоплення перед організацією цієї велетенської операції до критики намарності та неприйнятності такого роду акції, яка всупереч здоровому глузду й була безпощадно доведена до кінця. Стратегія так званого *area bombing*³ пояснюється цілковито маргінальним становищем, у якому перебувала Велика Британія в 1941 році. Німеччина була на вершині своєї могутності, її війська захопили весь континент, були готові далі просуватися в Африці й Азії, тоді як британців, які не мали жодної реальної можливості втрутитися, просто кинули на поталу своїй острівній долі. Опинившись перед такою перспективою, Черчилль написав лордові Бівербруку, що існує лише один спосіб знову примусити Гітлера до конфронтації, «and that is an absolutely devastating exterminating attack by very heavy bombers from this country upon the Nazi homeland»⁴. Щоправда, для здійснення такої операції тоді не було жодних передумов. Бракувало виробничої бази, аеродромів, програм підготовки екіпажів бомбардувальників, ефективних боєприпасів, нових навігаційних систем, окрім того, не було хоч якогось досвіду, яким можна було б скористатися. Наскільки

² У безпеці мирного часу роль бомбардувальників виявилася такою, що багато політиків хотіли б про неї забути (англ.). — Прим. пер.; Hastings M., *Bomber Command*, London, 1979, с. 346.

³ Зональне бомбардування (англ.). — Прим. пер.

⁴ А саме абсолютно руйнівна, нищівна атака дуже важких бомбардувальників нашої країни по території самої нацистської Німеччини (англ.). — Прим. пер.; цит. за: Charles Messenger, «*Bomber*» Harris and the Strategic Bombing Offensive 1939–1945, London, 1984, с. 39.